

חפירות-ניסיון בעין-גדי

מאת

ב. מייזלר

בחורף שעבר ערך החוג לגיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל (האוניברסיטה העברית) סיור בנגב ובאזורי ים המלח. המסיירים ביקרו גם בנווה-המדבר עין-גדי ובדקו בדיקה שטחית את תל אל-ג'רן, מקומה המשוער של עין-גדי הקדומה¹). על פני התל ומדרונותיו נמצאו חרסים מתקופת הברזל התיכונה (תקופת המלוכה היהודית) ומהתקופות הרומאית והביזנטית, וכן חרסים מעטים השייכים לתקופות הפרסית, ההיליניסטית והערבית הקדומה.

בדיקה זו המריצה את המחבר לחזור ולחקור את המקום ביתר פרוטרוט, לעשות חפירת-ניסיון בתל אל-ג'רן ולסייר את כל שטחה של עין-גדי. עבודת-החקירה הוצאה לפועל בסיועה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, והמחבר משתמש בהזדמנות זו להביע את תודתו למר יוסף וייץ על שאיפשר את ביצוע התכנית. ב-4 באפריל ש. ז. טסו המחבר, הגב' טרודה קרקואר, הפרופ' א. רייפנברג, ד"ר מ. רים, והיה מ. דינבורג וא. מייזלר לסדום באווירון מיוחד, שהואיל להעמיד לרשות המשלחת מפקד חיל-האוויר האלוף א. רמז; ולמחרת הפליגו בספינת-מנוע לעין-גדי. המשלחת נתקבלה בסבר פנים יפות על-ידי מפקד חבל סדום רב-סרן י. דרור ועל ידי הקצינים והחיילים של חיל המצב בעין-גדי, שאיכסנו אותה במחנה הראשי ודאגו לכל מחסורה. בימים 6—14 באפריל עסקה המשלחת בחפירות-ניסיון בתל אל-ג'רן, בסיור שטחה של עין גדי, ואדי צ'ריג'ה וואדי סדיר ובבדיקת בריכות-המים, אמות-המים ומערות הקברים שבמורדות ההר ממזרח למעיין עין-גדי. פרופ' רייפנברג וד"ר רים עסקו גם בבדיקת הקרקע והמים, ועל תוצאות עבודתם תבוא סקירה מיוחדת. במשך ימי שהותנו בעין-גדי צילמו ה' דינבורג (ראה לוח ח')

1) F. M. Abel, *Une Croisière autour de la Mer Morte* (1911), p. 134 ss.; id., *Géographie de la Palestine* ii, p. 316-7; W. F. Albright, *BASOR* 18 (1924), p. 14; P.-B. Urbach, *RB* 1946, p. 291 ss.

ופרופ' רייפנברג צילומים רבים, שיתפרסמו בדין-יחשבון המלא. אך יש להצטער, כי מסיבות הזמן לא הגיע למקום המהנדס, שהתנדב לעשות את עבודת-המידדה ואת התוכניות, ולכן היינו נאלצים לדחות חלק חשוב של העבודה לחורף הבא.

את רוב הזמן הקדשנו לחפירות-ניסיון בתל אל-ג'ורן בעזרתם של חיילים מחיל-המצב של המקום.

היה להם לחוקרים על מה שיסמוכו, כשהציעו לזהות את היישוב הקדום עין-גדי, המוזכר תכופות במקורות, למן ספרות המקרא ועד לספרות התלמודית וכתבי אבות הכנסיה, בתל אל-ג'ורן, גבעה המתנשאת מעל מישור עין-גדי, שמקומה דרומית מן הערוץ הראשי היורד מן המעיין, ממול קצר אל-עריג'ה אשר מדרום-מערב לה. גבעה ארוכה וצרה זו, ששיאה בדרום-מערב, נראית, לכאורה, במבנה ובצורתה החיצונית כתל גדול החולש על נווה-המדבר ועל הכניסה אליו מצד ואדי אל-עריג'ה (ראה לוח ח', 1). אבל חפירות-הניסיון שלנו לא אישרו את הסברה הזאת. אמנם, במקומות בודדים נמצאו שרידי בנייה ובשיא הגבעה נמצאו חורבות של מצודה, אבל בדרך כלל הוכיחו הבדיקות, שנעשו במעלה הגבעה במדרונותיה, כי תל אל-ג'ורן אינה אלא גבעה טבעית, שנוצלה בימי קדם לצורכי נטיעות. תושבי נווה-המדבר התקינו בגבעה זו, וכן במורדות ההר שבו נמצא המעיין, מערכת מדרגות (טראסות) המכסה את רוב שטחה. במורדה הצפוני של הגבעה נתקלנו בשרידי יסודות ובערמות של אבנים ושפך, השייכים לבנין קטן, שבו אפשר היה לציין שני שלבי-בנייה, לפחות. החרסים, שנמצאו בשפך, היו רובם רומאיים ומעוטם ישראלים (כגון שבר גדול של קערה ממורקת מרוק-אובניים האופיינית לתקופת הברזל התיכונה) והליניסטיים. בגלל עמדתו הטבעית נוצל שיא הגבעה לצורכי הגנתו של נווה-המדבר והגישה אליו מצד ואדי אל-עריג'ה. שם נתקלנו במגדל השייך למצודה בנוייה אבני גויל, ולה חלקלקה, ששרידיה נראים במדרון הדרומי. מפני דוחק הזמן ומיעוט האפשרויות הטכניות חשפנו רק את הפינה הדרומית של המגדל ואת הקירות העבים המתחברים בה. אחד משני הקירות, הדרומי-מזרחי, נחשף מבחוץ כדי אורך של 5.50 מ' ונתגלו שבעה נדבכים ממנו בגובה של 2.40 מ' (ראה לוח ח', 2). חשיפת שטח המגדל מלמעלה גילתה בו שני תאים מקבילים זה לזה (מדותיו של האחד 1.60×1 מ', ושל השני 1.40×1 מ'), שקירותיהם נשתמרו כדי גובה 1.25 מ'. החרסים, שנמצאו

בשטח המגדל, הם בדרך כלל רומאיים וביזאנטיים, אבל היו ביניהם גם ישראלים אחדים, ושניים מהם נמצאו באחד התאים. מסתבר שהמגדל הוקם במקום, בו היה קיים בניין מבוצר גם בזמן קדום יותר, כי בריחוק-מה מעבר הקיר הדרומי-המזרחי הנידון נחשף קיר בנוי אבני גוויל עתיק יותר, ובין שניהם נמצאו שברים של לבני-טיט. אף נראים שרידי שריפות על רובד העפר שמתחת ליסוד הקיר הצפוני-המזרחי של הבניין. לא מן הנמנע, כי במקום זה עמדה אחת הבירניות או אחת ממצודות עין-גדי בתקופת המקרא, אבל רק חפירה שיטתית בלבד תוכל להבהיר לא רק את הבעיה הזאת אלא גם את תוכנית המצודה ואת תולדותיה.

לרגלי תל אל-ג'רן במערב, מתחת לשרידי המצודה, נתקלנו בשטח משוקע, שצבעו בהיר, וחרסים רומאיים, ביזנטיים וערביים קדומים מפורזים עליו. חפירת-הניסיון, שנעשתה בקצות השטח הזה, גילתה לנו, שאין זו אלא בריכה גדולה מוקפת קירות-אבנים עבים, שבצדם הפנימי נשתיירו שרידי טיח. בריכה זו משכה את מימיה מאמת-המים, שהיתה באה ממעיין עין-גדי ושרידיה ניכרים במדרונות ההר מתחת למעיין ובשיפוליו עד סמוך לבריכה (ראה לוח ח', 1).

בדיקת כל שטחה של עין-גדי העלתה, כי מאז תקופת הברזל ועד התקופות הביזאנטית והערבית היה היישוב מפורז על פני נווה-המדבר, ולמעשה היה יישוב-פרוזות מוגן על-ידי מצודות ומגדלים, שעמדו בנקודות אסטרטגיות (כגון המצודה שבשיא תל אל-ג'רן, קצר אל-עריג'ה וכיו"ב). נראים הדברים, שכל משפחת איכרים בנתה את ביתה בסמוך לחלקת אדמתה, היינו בקרבת הכרם (של צמחי כפר בתקופת המקרא ושל צמחי אפרסמון וגפנים בתקופה הרומאית-הביזאנטית), שעליו היתה פרנסתו. ואילו בתיהם של פקידי השלטון (או של בעלי האחוזות) היו מרוכזים בוודאי בסביבת מעיין עין-גדי, מקור החיים של נווה-המדבר. שרידי בניין מרובע בנוי אבני-גוויל גדולות שבקרבת המעיין עוררו כבר את תשומת לבם של אנשי הסקר הבריטי², ויש ליחסו כנראה לתקופה הרומאית. ואולי יש לחפש כאן את בתי השלטון של הטופארכיה עין-גדי, שאותה מזכיר יוסף בן מתתיהו (מלחמות היהודים ג', ג', ה').

בימי ביקורנו בעין-גדי הקדשנו תשומת-לב מיוחדת לבריכות המים המטויחות שבצלע ההר מתחת למעיין ובמישור עין-גדי. הבריכות הללו הן

מן התקופה הרומאית-הביזאנטית, והיו ממלאים אותן מאמות-המים הבאות בדרך כלל מן המעיין, ובמקום אחד גם ממיכל-מים שבמרום ההר. מעניינות מאוד ארבע הבריכות שבצפון המדרון (ראה לוח ח', 3), הבנויות בשורה אחת וברוחים שווים פחות או יותר זו מזו; הן מעידות על טכניקה משוכללת מאוד, על מאמצים רבים שנעשו לשם אגירת מים מרובים ככל האפשר לצורכי השקאה, ועל ריכוז כל מלאי המים בידים נאמנות לשם חלוקתן בשעת הצורך במחושב ובמכוון. המחבר מקווה לחזור עוד בהזדמנות אחרת לנושא זה, ולדון בפרוטרוט על הבריכות, אמות-המים, מיכלי-המים והמדרגות בעין-גדי. כאן רצוני לציין, שיש בכך עדות לשיטה יעילה של ניצול הקרקעות הראויות לעיבוד ומלאי המים לצורכי חקלאות עצימה (אינטנסיבית) המופעלת על-ידי גוף מרכז ומכוון. ומכאן ידים לסברה, כי הכפר הגדול של יהודים, שעליו מעיד אבסביוס⁽³⁾, לא היה אלא אחווה גדולה, וכנראה אחוזת המלך, שממנה הוצאו אפרסמון, צרי ויין. התלמוד הבבלי מזכיר את מלקטי האפרסמון מעין-גדי ועד רמתא⁽⁴⁾ (שבת כ"ו, ע"א), והרי השלטון הרומאי ירש מבית הירודס את המונופולין על חורשות האפרסמון (בלזם), שהעשירו את אוצר המדינה⁽⁵⁾. דרומית מארבע הבריכות הנ"ל שבמדרון ההר נתקלנו במערות-הקברים של יהודי עין-גדי בתקופת בית הירודס, וליד אחת מהן מצאנו שברי גלוסקמאות-אבן, שעל דפנותיה של אחת מהן חרותים הנושאים המקובלים, כגון שושן מסוגן נתון במעגלים קונצנטריים, וכיו"ב.

יום שלם עסקנו בבדיקת המצודה קצר אל-עריג'ה (ראה לוח ח', 4-5) ובחקירת הבריכה הגדולה, שמצאנו במוצא ואדי אל-עריג'ה, ואמת-המים החצובה בסלע, הנמשכת אליה מאחד המעיינות של נחל-איתן זה. על פרטי החקירה הזאת יתפרסם דין-וחשבון מיוחד לאחר הסיור הבא, שבו תיעשה גם עבודת-המדידה. בשעת הסיור הורגש מאוד המחסור במפות ובתצלומים טובים מן האוויר, ומן הראוי שמחלקת המדידות של ממשלת ישראל תתן את דעתה על כך.

(3) אונומאסטיקון, הוצ' קלוטרמן, ע' 86, שו' 16.

(4) ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכורמים וליוגבים (ירמ' נ"ב, ט"ו), כורמים, חגי רב יוסף; אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. האם נרמז כאן לאריסים יהודיים על אדמת המלך? וראה גם יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ט', א', ב'.

(5) ר' מ. אבי-יונה, קובץ המסחר, התעשיה והמלאכה בא"י בימי קדם, ע' 91.